

ВАРНА СЛЕД ОСВОБОЖДЕНИЕТО – КРЪСТОПЪТ НА ЕТНОСИ И РЕЛИГИИ

*Ваня Тонкова**

VARNA – THE CROSSROAD OF ETHNICITIES

Vanya Tonkova

Abstract: I present to you the ethnical diversity in Varna during the years after the Freedom, as well as their lifestyle, culture and self-awareness, however I will first begin by telling you a short history about Varna. It is well-known that even during the Osman slavery the city maintained its commerce and strategic identity. At the time the Turkish and Greek were dominating the population, however the Bulgarians have maintained their spirit and traditions. Considering the fact that the population was very diverse in terms of religion and personal beliefs, they have managed to live peacefully for many years. There were conflicts, however none of them were due to ethnical reasons, but mainly political. The majority have managed to organise and carry out their lives without interfering with others. Everybody knew where their place was in the society, resulting in respecting and valuing other members in society accordingly – this been maintained till present days. The Bulgarian nation has always been tolerant towards “the others”, however has kept true to their roots and traditions. It is well known that our sea capital has hosted many music and dance competitions and festivals will continue to do so. Varna is a perfect example of how different cultures and ethical people can live, work and find joy together, and this should be appreciated and respected by all of us.

Keywords: Ethnical diversity, Varna, Religion

Варна е древен град, с древна история. Природните дадености, мекият климат и гостоприемното Черноморие са причините за развитие на градът през вековете. Неговата хилядолетна история му дава основание да се смята за основоположник на най-старата европейската цивилизация. През своята история Варна е кръстопът на етноси и религии. Градът и околностите му са осеяни със знаците на всички епохи, през които градът е преминал. Варна е и пазителка на най-старото обработено злато в света. (web 1)

В 1389 г. Варна пада под османско владичество. По това време обаче, градът си запазва търговското и стратегическо значение. През 1773 г. и 1828 г. Варна за кратко време е освободена от руските войски. По силата на Санстефанския предварителен мирен договор от 3 март 1878 г. и на Берлинския договор от 13

* **Ваня Тонкова** – докторант в катедра „Стара и средновековна история“, Исторически факултет, ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, e-mail: vanyatonkova78@gmail.com

юли 1878 г. на 27 юли 1878 г. Варна е окончателно освободена след влизането на руските войски отново в града.

След Освобождението във Варна все още преобладаващото и доминиращо население е гръцкото и турско, но в града живеят още българи, гагаузи, евреи, арменци, цигани и татари. Българите са предимно търговци от по-големи градове като Търново и Шумен. Гръцкото и еврейско население са предимно образовани – лекари, търговци, банкери и голяма част от интелигенцията произлиза именно от техните среди. Техни са ателиетата и магазините. Сред турците също има личности занимаващи се с търговия и индустриалното производство.

Към края на 19 в. във Варна има обособени по етнически белег зони за живеене на населението. От източниците по това време научаваме, че хората в града живеят в мир и етническото многообразие не се отразява негативно на контактите и взаимоотношенията между българите и другите етнически общности. Има много примери за смесени бракове, което също предполага доброто съжителстване. Разбира се, не трябва да изключваме възникващите ежедневни и битови конфликти между тях, но те обикновено са на политическа, а не на етническа основа (Жекова 2018, Старите варненски махали – Във: <https://darikradio.bg/starite-varnenski-mahali.html>) Зоните в града се наричат „махали“, като по това време във Варна има ясно обособени осем такива – гръцка, турска, еврейска, арменска, гагаузка, българска, татарска и ромска (циганска), като начело на всяка е избран мухтар (кмет). До Освобождението българите са много малка част от населението. След като е разрушена крепостната стена се заселват много българи от Тракия, Северна Добруджа, Бесарабия и Македония. Това е и времето, когато се развива Ени махле – това е българската махала. Преди Освобождението българите не са имали своя махала, а е съществувала т.нар. християнска махала, в която те живеят (Жекова 2018, Старите варненски махали – Във: <https://darikradio.bg/starite-varnenski-mahali.html>). Годината е 1867 г., на път към столицата на Османската империя от Европа, във Варна пристига султан Абдул Азис. Делегация от българи иска от него да си установят собствена махала в града и точно тогава възниква тя. Незаселеното място, където може да се установят трайно българите е пустият район край тогавашните казарми. Султанът издава ираде – заповед, с която се създава първата българска махала във Варна (Щерев, Султан създава българска махала във Варна – Във: <https://www.culturespace.bg/bg/news-more/sultan-syzdavayulgarska-mahala-vyv-varna>). Освобождението заварва града с население 21 000 души, от които не повече от 3 500 са българите. Най-голяма от осемте махали е турската, а най-старата от всички е гръцката, като това съвсем не е случайно, вземайки предвид факта, че Варна е основана именно от гръцки колонисти от Милет около 570 г. пр. Хр. с името Одесос. Трудно е да се каже коя махала е най-престижна и богата, защото заможни търговци живеят във всяка една от тях.

Пространството пред сградата на варненската полицията в наши дни е някогашният Балък пазар – мястото, което събира няколко махали и е най-значимият обществен център. От изток-североизток е гръцката, на запад – турската,

трета е еврейската – в посока към днешната жп гара, най-ниската част на града, а на север е арменската махала. В днешно време лесно може да се видят границите им – сградата на Областната дирекция в синьо-бял цвят(цветовете на гръцкото знаме), отсреща има ориенталски ресторант и ориенталски елементи върху сградите. А не далеч зад сградата на Щаба на Военноморските сили се намират руините на някогашната Сефарадска синагога – първия еврейски молитвен дом във Варна – начало на еврейската махала. Ето какво споделя проф. Цани Калянджиев с читателите на вестник Варненски кореняк от спомените си за Балък пазар: „Припомням си тогавашния аристократически квартал Балък пазар, начело с гръцкия и еврейския елементи и с модните магазини, главатарят на които беше мадам Фани с нейните виенски и будапещенски дамски моди; тогава тя беше диктаторка за новоизлупената българска чиновничка, дошла от дълбоката провинция в своята нескопосна еснафска носия. Тук ставаше външна обнова и на новоизкования чиновник, израстнал в селската и в грубата еснафска носия, със скованите движения от еднообразната физическа работа на турската робия. А по-нагоре към върха на Балък пазар, обърната към морето, се издигаше голямото за тогавашното време обществено здание, в което се помещаваше гръцкото читалище, което скоро след това прекрати своето съществуване. Там се помещаваше и пансионът при Мъжката гимназия, открита от Георги Живков, който тогава живееше като свободен гражданин във Варна, а по-сетне беше избран за училищен инспектор в окръга; тогава училищните инспектори бяха избираеми.“ (Калянджиев 1940, Откога помня Варна – Във в. „Варненски кореняк“, бр. 5, 5 януари)

Балък пазар е общественият център на Гръцката махала. В превод името му означава Рибен пазар, но там не се продава само риба, а и галантерии, бижутерии и др. стоки. Антон Страшимиров пише за него: „А търговското средище на някогашната Варна беше Балък-пазар. Тук бяха „кевгир-мазите“ със складове на стоки, тук бяха сарафите и големите търговски кантори. Търговците на изтока – арменците се чувстваха в християнската част на града: те бяха комай навред праматарите, но в Балък-пазар господстваха евреите и гърците. На изток от това търговско средище беше същинската махала и градът. Но повечето гърци бяха пришълци и то от по-ново време.“ (web 5)

По това време той в действителност носи белезите на търговски център, докато вторият важен обществен център – Мусала, който е в Турската махала – на административен . Той представлява многоъгълен площад в центъра на града, „...с двустолести и клонати тополи, старинна чешма с два буйни чучура. До чешмата стои мрамор на „Мусала“ – голяма мраморна плоча върху две каменни колони. На нея турците опяваха своите по-видни покойници – предаваха ги на Аллаха. От където идва и названието на площада.“ За варненци това е символът на площад Мусала – вековният кавак. (web 5) Отново ще споделя написано от проф. Цани Калянджиев във вестник „Варненски кореняк“, но този път за турската махала: „Оригинално зрелище представляваше и тогавашната „Мусалла“, която беше център за обществения живот на турското население,

като преддверие на турската махала. Остатъците от нея и до сега съществуват по стръмните спускове на ляво от театъра. Живописна бе картината от насядалите пред кръглите масички турци под знаменития и сега покоен кавак пред кметството. Аз не зная дали трябваше да се лишава града от тоя исторически старец. Ще забележа само, че в двора на известната английска банка в Лондон от редица поколения стърчи един стар полуизсъхнал дъб, пазейки се като емблема на историческото минало. Пред всеки кефуващ любител на кафето стоеше голема финджана с димящата благоуханна течност, която се смучеше на малки порции с гръмогласно и апетитно сърбане. А, като неизбежно допълнение на масичките стърчаха разноцветно украсените наргилета с разиграваната в тях вода от вдишания тютюнев дим. Второ сборище на Мусалата беше турско кафене, наречено сега „Балкан“. Там се събираше на почивка турския и изобщо инородния елит. Трети център бе „Петърянево кафене“, сегашното „Опера“, което се посещаваше от българския елемент на чело с тогавашното чиновничество. Там и единствено там вие можехте тогава да чуете български език, представляван от разни наречия съответно произхода на дошлите от вътрешността българи, търговци или чиновници. Най сетне да спомена и за украсението на тогавашната Мусала, представлявано от големата бакалия — магазин на „Мустафата“, който снабдяваше града с най-добрите смирненски плодове, портокали, лимони, нарове, смокини, стафиди и др. и с вкусните и ароматични цариградски локуми и халви. За да допълня картината на богатата и шарена изложба от тези дразнещи слюнките южни произведения, сам Мустафата често се изтъпанчваше пред магазина, облечен в сини сукнените потури и салтамарка и опасан с широкия си шарен пояс.“ (Калянджиев 1940, Откога помня Варна – Във в. „Варненски кореняк“, бр. 5, 5 януари)

Двуетажната сграда на Варненското градско общинско управление е най-важната сграда на този площад. Тя е построена около 1870 г. по времето когато кмет на Варна е Мюлязим Халил Ефенди. Това е личност уважавана заради човечното си отношение от цялото население на града без значение на етническата принадлежност. Роден е през 1811 г, с добро образование за времето си, след дългогодишна военна служба става много успешен търговец. Преди Освобождението е издигнат за кмет на Варна. До средата на 19 в. Морската градина е голо поле. Именно той прави първите опити за нейното изграждане. Със собствени средства строи обществени сгради и чешми. През 1860 г. по негово предложение е построена сградата на днешния Държавен архив. Научаваме повече за делата на Халил Ефенди от един разказ на архимандрит Инокентий, публикуван във вестник „Варненски кореняк“ от 1927 г. „Обявяването на Руско-турската война през 1876 г., започва той, го заварва на длъжността член в Окръжната Постоянна Комисия. Градът през това време е имал доста големо число християнско население, което се увеличавало и съприиждащите бежанци. Страхът на това население е бил голям пред ужасите, които е очаквало да го сполетят, особено от башибозука. Трябвало да се вземат мерки за да се предотвратят всякакви изненади на сеч, безчинства и грабежи на християнското население.

В това именно отношение заслугите на Мюлязин Халил Ефенди е неоценими. Ползвайки се с авторитет и голямо влияние пред турските власти, господари тогава на положението, той можал да запази християнското население от ония ужаси на войната, които изпитали Ст. Загора, Батак, Перушица и др. градове и то не само в града, но и в околията. За целта той издействал от правителството стража, която била разпратена по близките села в околията, която да предпази и тамошното население от сеч, безчинства и грабежи. След Освобождението на България той останал в града. Отличавайки се със своите миролюбиви чувства и благ характер, винаги е съветвал турското население да бъдат верни поданици на своя Господар (българския княз) и да живеят в мир и любов със своите съграждани християни. Като добър български гражданин той е бивал избиран за член на Общинския Съвет и Окръжната Постоянна Комисия.“ (Архим. Инокентий 1927, 2, Мюлязим Халил Ефенди Афуз Мехмедов – Във В. Варненски кореняк, бр. 6, 1 октомври) Днес във Варна има улица, кръстена с това име.

Друга уважавана личност е търговецът Параскева Николау, за който все още се водят спорове дали е българин или грък. Сам, в своето завещание той посочва, че е варненец. Завещава огромна сума пари за построяването на Дарителската болница, днес Музей за история на медицината и за великолепия храм „Св. Николай“. Сред варненци се носи легенда за построяването на храма – по времето на морска буря той бил на един кораб и се помолил на св. Николай за своето оцеляване, а в благодарност на това, ако оцелее – ще построи храм в чест на св. Николай – покровител на моряците и банкерите. Изпълнил това свое обещание и може би не е просто легенда...

Всяка варненска махала носи културата на етноса, който я населявал и това може да се види и днес (Жекова 2018, Старите варненски махали – Във: <https://darikradio.bg/starite-varnenski-mahali>, 30.07.2018)

Третата махала на Балък пазар е еврейската. Тя е между гръцката и турската и морския бряг и началото ѝ е поставено по време на Кримската война (1853 – 1856). Знаем, че евреите от Испания прокудени по време на Инквизицията, намерили пристан на живот в Османската империя, което е интересен факт, защото всички християнски държави по това ги прогонват. Предполага се, че заселването им във Варна става около 15 – 16 в. , но е много слабо тяхното присъствие. В началото на 20 в. или по-точно 1908 – 1910 г. в града се заселват и немски и руски евреи.

Почти 60 години след идването на първите евреи във Варна, Стефан Кабакчиев пише спомени, публикувани в „Известия на Народния музей 1910 г.“. Доверявайки се на неговите знания и спомени научаваме, че с историята на Варна са се занимавали само Андрей Пападопуло Вретос, бивш гръцки вицекомсул през 1853 – 1854 г. в града , по специалност историк археолог и И. Николау. В 1853 г. във Варна има само двама евреи. Това са братята Адолф и Мариас Тедески. Първият е австрийски вицекомсул, а Мариас е агент на параходното дружество Лойд, но и двамата се занимават с търговия. „Първият евреин, който дойде и се засели във Варна в 1854 г.“, продължава той , е Давичон (Провадие-

ца), дошъл на служба в Тедески. Когато придошлите евреи стават повече е изграден първият молитвен дом. Намира се в една дървена барака, на мястото на днешната Сефарадска синагога, използвана от братята Тедески като склад за дървен материали. По искане на Адолф Тедески, управата разрешава на това общинско място да се изгради молитвения дом на евреите през 1890 г. След смъртта на А. Тедески, съпругата му повдига спор против еврейската общност и в документите по делото се споменава името на Давичон (Кабакчиев 1910, 31–48, Спомени за града Варна от времето на Кримската война (1853 – 1856) – Във Известия на Народния музей – Варна) Малко известен е факта, че във Варна има още една синагога на евреите ешкенази, която се намира на дн. улица „Тича“. За съжаление и двете синагоги са с една и съща съдба – след 9-ти септември се използват с други цели и са полуразрушени. През 2007 г. Ешкеназката синагога е съборена (web 7).

Има много запазени спомени и за еврейската общност в града: „Балък пазар беше арената и за израилското население, чиито ръководни фактори се разхождаха важно по неговото продължение, облечени в изискано европейско облекло и въоръжени в лявата си ръка с полуметрови броеници, а в дясната с луксозен бастун. Наред с тоя интелигентен елит, като контрастна гарнитура, личеше подвижното нервни и вече суеетяще се в делови разговори и в работа еврейско мнозинство, гримирано в типичните ориенталски бради, завито в още по-характерните халати и джубета.“ (Калянджиев 1940, Откога помня Варна – Във в. Варненски кореняк, бр. 5, 5 януари)

Четвъртата махала на Балък пазар е арменската. На запад между турската и гръцката , сърцевината на тогавашната Варна. По-масово заселване на арменците на Балканския полуостров се наблюдава още от 5в. Арменската общност е стара и във Варна. Основните им препитания са от сарафство и дребна търговия – касапи, кафеджии, бръснари и др. Майчиният си език използват само в своите училища и църкви, а в ежедневието си общуват на турски език. За разлика от останалите етноси, при арменците преселенията са предимно принудителни и в голямата си част – спасение от изтребление. По предание произходът на варненските арменци е от град Ани – разрушен от селджукските турци през 1061 г. Семейството е мястото където се предават традициите и обичаите и това, което съхранява арменското самосъзнание, култура и език. Те са убедени и вярват в силата на семейството и не веднъж животът им доказва това. Патриархалните отношения са запазени и на почит в семейството е мъжът свекър, след него е свекървата, следват младите мъже, жените и децата. Младото семейство живее в дома на родителите на съпруга. Рядко явление при арменците е наличието на смесени бракове. Арменската църква във Варна е построена на мястото на стар храм през 1842 г. (web 6.)

На запад и на север от арменската махала живеят варненските гагаузи. Гагаузката етническа общност е третата по големина във Варна. Те са православни християни, но говорят особен диалект на турския език. Произходът на гагаузите все още предизвиква спорове между етнологи и историци в научните среди. Хипотезите за произхода на гагаузите са много. Според някои историци „гагаузите“

са наследници на куманите – старо тюркско племе. Според някои изследователи от „езикословно гледище“ те са потомци или на Аспаруховите българи, или на куманите, или на огузите. Колкото и да са различни мненията им, те се обединяват около едно – гагаузите не са с гръцки произход (Жеков 1936, 1, Няколко думи за произхода на „гагаузите“ – Във в „Варненски кореняк“, бр. 10, 1 декември) Най-обичана забава на гагаузите е веселието с латерни, а по време на гроздобер са с гайдите. Лозарската част на Варна е изцяло гагаузка. Както всеки етнос, така и гагаузкият пазят своята идентичност, традиция и обичаи. Фолклорът им, както на български, така и на турски, техните религиозни обичаи и практики са в тясна връзка с тези на българите. Третият център – Ченгене пазар е развит между гръцката, арменската и гагаузката махали. Кръчмите на Ченгене пазар са известни с най-хубавите вина и ракии заради винарските умения на гагаузите. На 3 май 1902 г. Иван Церов преименува Ченгене пазар в площад „Екзарх Йосиф“. Ченгене-пазар е прочут със „своите кръчми и като място, където могат да се насмат неквалифицирани работници за хамали, лозари и др., място, което оживява предимно вечер“. Цани Калянджиев разказва, че „...сутрин на Ченгене-пазар се стичат стотици работещи лозари, местни и от околните села. Вечерно време обаче мегданът и заобикалящите го кафенета и кръчми ставаха по-живи. Едно-времешното ароматно димятово варненско вино се лееше в изобилие, кръчмите кънтяха от песни, викове и латерни. Често това веселие свършваше със скандали и побоища, съпроводени с пущане в ход на ножове и ками. Най-обикновеното обаче беше, че пияната гагаузка компания се разполагаше на файтон, пред който вървеше друг файтон с действаща в него латерна. Така веселата компания, предводителствана от музиката обикаляше главните улици на града. Централно място на Ченгене-пазар заемаше кръчмата на Антон Карабатак – стар варненски българин, чиито корпус, обмундиран в черни потури и салтамарка, досега се е запазил в моето въображение. Варненските старожилци трябва да имат още по-добри спомени за кехлибареното вино на Карабатак, получавано от неговите собствени лозя и дълбоката му маза под кръчмата.“(web 8)

След 1856 г. много татари се заселват във Варна. Тяхната махала се намира западно от турската, като турските градски власти им определят място, изолирано от града. Близката градска врата се нарича с името на тази махала – Татар капусу. Построена през 1869 г. е Азизие джамия със средства дарени от султан Абдул Азис. В двора ѝ има училище и чешма. Водата до тази чешма идва от изворите в местностите Теке Караач и Соук сулар. Бакърджийските и калайджийски работилници се намират на площад пред джамията. През 1923 г. на същият този площад се изнася последното представление на италианския цирк „Тореадоре.“ Намира се на днешната улица „Ангел Георгиев“ и е действаща към този момент. (web 4) Друг важен символ на татарска махала е така известната на варненци днес Ботева градинка.

Както във всички градове, така и във Варна не липсва циганският етнос. В пространството между турската махала и езерото, недалеч от днешната сточна железопътна гара е разположена циганската махала.

През 1890 г. се издига авторитетът на морска Варна след като са построени първите морски бани на релси. (web 3.) Не след дълго време, а именно през 1921 г. град Варна официално е обявен за първия български морски курорт. Това става с постановление N:21 от 10 юни 1921 г. На 23 май 1921 г. с царски указ е разпуснат Варненският общински съвет. Окръжният управител назначава тричленна комисия и най-важното решение на комисията е обявяването на Варна за курортен град. „Варненската тричленна комисия в състав: Председател Йордан Пекарев и членове д-р Наум Бочев и инж. Илия Христов предвид на това, че с отнемане на добруджанските земи от пределите на Варненски окръг, градът Варна загубва най-главните и сигурни ресурси за поминъка на населението, с което засилва неговото и без това бедствено положение, че да се мечтае за старото положение в (териториален смисъл) поне засега, съставлява напразна илюзия, че една нова насока в дирене на ресурси, трябва да се дири и определи. В този смисъл самата природа със своите прелестни условия най-добре определя и повелява сигурната и най-целесъобразна насока. Превръщането на града Варна в специален морски курортен кът, който така преобразен, не само ще създаде условията на едно благородно положение на населението, но градът ще представлява една гордост за България – нещо повече неговото име ще се носи наравно с Ница, Монте Карло, Ривиера и пр.знатности. А това значи градът да се преобърне на златоносен улей, който ще отразява големите нужди и на държавата,

Реши:

Обявява града Варна за специален курортен кът, с един хинтерланд, включващ пространството между селата Кестрич, Голяма Франга, Белово (Гебедже) и Галата.“ (Варненски Общински вестник, бр. 5, 15 юли 1921 г., С. 2)

Това поставя нова задача пред управниците на града – какво още, освен природата и морските бани, Варна може да предложи на своите граждани и гости. Така възниква идеята за провеждане на Музикални тържества, които се превръщат в традиция на града. Варна е домакин освен на тези музикални тържества, известни днес като Международен музикален фестивал „Варненско лято“ и на много културни форуми с утвърден авторитет, сред които: Международен балетен конкурс, Международен джаз фестивал, Международен театрален фестивал „Варненско лято“, Национален детско-юношески конкурс „Танцуващи сърца“, Международен фестивал на червенокръстките и здравни филми и още много други.

Един от най-интересните и привлекателни фестивали за варненци и гостите на града е Националният фестивал на етносите „България за всички“. Той се провежда ежегодно от 2004 г. Организатори са Община Варна, ДКС – Варна, Министерство на културата, Grand Mall Варна и не на последно място Народно читалище „Христо Ботев 1928 г.“ гр. Варна. Целта му е всички етноси в България да представят своята култура и фолклор като по този начин се обогатява, опознава и популяризира самобитната култура на „различните“ в България, но които са и неизменна част от българското цяло (web 2.)

Всяка година фестивалът започва с дефиле на участниците, преминава от входа на Морската градина и стига до Летния театър. В програмата освен български колективи участие вземат групи от още няколко етноса – гръцки, арменски, турски, ромски и влашки.

Избрах този фестивал, защото Варна се слави не само със своите природни дадености и красоти, но и с етническото си разнообразие и мирно съжителство векове наред. С добре съхранените си културни традиции, с развиващото се съвременно изкуство Варна е отворена за съвместна работа с други градове в областта, страната и чужбина и участва в множество трансгранични партньорства, както и в широка мрежа от побратимени градове от всички континенти.

БИБЛИОГРАФИЯ

Архим. Инокентий 1927: Инокентий, Архим. Мюлязим Халил Ефенди Афуз Мехмедов. В: Варненски кореняк, бр. 6, 2, 1 октомври 1927. // Arhim. Inokentii 1927: Inokentii, Arhim. Myulyazim Halil Efendi Afuz Mehmedov. V: Varnenski korenyak, br. 6, 2, 1 oktomvri 1927.

Жеков 1936: Жеков, Ж. Няколко думи за произхода на „гагаузите“. В: Варненски кореняк, бр. 10, 1 декември 1936. // Zhekov 1936: Zhekov. Nyakolko dumi za proizhoda na “gagauzite”. V: Varnenski korenyak, br. 10, 2, 1 dekemvri 1936.

Жекова 2018: Жекова, С. Старите варненски махали. В: <https://darikradio.bg/starite-varnenski-mahali.html>, 30.07.2018. // Zheкова 2018: Zheкова, S., Starite-varnenski-mahali. V: <https://darikradio.bg/starite-varnenski-mahali>, 30.07.2018.

Кабакчиев 1910: Кабакчиев, С. Спомени за града Варна от времето на Кримската война (1853 – 56 г.). В: Известия на Народния музей – Варна, 31–48, 1910. // Kabakchiev 1910: Kabakchiev, S. Spomeni za grada Varna ot vremeo na Krimskata voina (1853 – 56). V: Izvestiya na Narodniya muzei – Varna, 31–48, 1910.

Калянджиев 1940: Калянджиев, Ц. Откога помня Варна. В: Варненски кореняк, бр. 5, 5 януари 1940. // Kalyandzhiev 1940: Kalyandzhiev, Tz. Otkoga pomnya Varna. V: Varnenski korenyak, br. 5, 05 yanuary 1940.

Щерев 2019: Щерев, Д. Султан създава българска махала във Варна. В: <https://www.culturespace.bg/bg/news-more/sultan-syzdava-bylgarska-mahala-vyv-varna> // Shcherev 2019: Shcherev, D. Sultan suzdava bulgarska mahala. V: <https://www.culturespace.bg/bg/news-more/sultan-syzdava-bylgarska-mahala-vyv-varna>

Варненски Общински вестник, бр. 5, 15 юли 1921 г., С. 2 // Varnenski Obshtinski vestnik, br. 5, 15 yuli 1921, S. 2

Интернет ресурси

WEB 1: (https://gradat.bg/proekti_i_stanovishta/2014/08/06/2355920_varna_izgrajdane_na_doverie_chrez_kultura/)

WEB 2: <https://varnaculture.bg/bg/festivali-i-konkursi.html>

WEB 3: <https://dragomir97.wordpress.com/%D0%BF%D1%8A%D1%80%D0%B2%D0%B8-%D0%B3%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%B8-%D1%81%D0%BB%D0%B5%D0%B4-%D0%BE%D1%81%D0%B2%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D0%B6%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5%D1%82%D0%BE/>

WEB 4: <http://ref.blog.libvar.bg/2017/12/21/tatarskata-mahala/#prettyPhoto>

- WEB 5: http://varna-bg.site/oldpage/chronicle/varna_d/d_part3.htm
- WEB 6: [http://www.varna-bg.site/museums/archaeology/reference_library/books/
varna_d/d_part1.htm](http://www.varna-bg.site/museums/archaeology/reference_library/books/varna_d/d_part1.htm)
- WEB 7: <http://www.gradvarna.com/sinagogues.htm>
- WEB 8: http://varna-bg.site/oldpage/chronicle/varna_d/d_part1.htm